

ВАЖНИ АСПЕКТИ НА ЛИЧНОСТНОТО СЪЗРЯВАНЕ НА 10–11-ГОДИШНИ УЧЕНИЦИ

Иван Карагъзов, Васил Табаков

В края на периода, определен в рамките на началната училищна възраст, се наблюдават сложни социалнопсихични явления, които отбелязват началото на нов, важен и интензивен етап от развитието на детето. От една страна, е очевидно разпадането и редукцията на редица личностни образувания, изпълнили своята роля в периода на ранното детство. Много от структурните звена на личността се променят качествено и функционират в условията на по-високи социални изисквания. Успоредно с това, от друга страна, се разгръщат личностни новообразувания, които следва да регулират отношенията между средата и ученика. В ход е интензивен процес на преустройство и развитие на социалните качества на индивида.

Както отбелязва Л. С. Виготски, в началото на всеки нов етап на личностното развитие възниква социална ситуация, която постепенно отменя актуалните до този момент дейности, насоченост и позиция и предизвиква появата на нови психични конструкти. Тази промяна, харак-

терна за 10–11-годишните ученици, отразява релацията между вътрешните процеси на развитие и външните условия на жизнедейност в разглеждания възрастов диапазон. В края на ранната училищна възраст вече са очертани основните звена в структурата на личността, но предстои тяхното качествено изменение. Тук приоритетно се развиват социалните аспекти на детската личност и водещите ѝ субструктури (емоционално-волева, характерологична, поведенска и др.) се донастройват към изискванията на новата социална ситуация, новите сфери на дейност и общуване.

Настоящото изследване откроява интересите на авторите към изучаването и анализа на съдържанието, характерно за важни звена на формиращата личност, които са свързани с типичната за този период нова социална ситуация. Става дума за конструкти, значимо корелиращи със социалните интеракции и тяхното влияние върху процеса на вграждане в социума. Те могат да се представят като две групи личностни качества,

участващи в осъществяването на директна и индиректна връзка на развигието с външното въздействие. В първата група влизат обобщени психосоциални черти като социално съзвучие (социален резонанс), социална потентност (степен на връзки със социума) и обусловеното от външното влияние настроение (емоционална реактивност). Към втората група психични фонемии се отнасят опосредствани от личния опит образувания, между които насочеността към доминиране в социалната микросреда (доминантност), способността на индивида да се контролира (самоконтрол) и възможностите за интеракции или междуличностни контакти (характер на общуването). Без да дават цялостно описание на личността, тези качества и тяхното измерване позволяват да се постигне широка оценка на психосоциалните особености на децата в периода на прехода към средната училищна възраст.

1. Цел и задачи на изследването

Обсъжданите тук явления са само част от проблематиката на широко изследване, посветено на девиациите в поведението, които възникват най-често или се разгръщат към 10–12-годишна възраст. Интегралната цел на това изследване е да открие психосоциалните модератори на отклоненията в поведението, тяхно-

то съдържание и психолого-педагогическите средства за тяхното неутрализиране.

В по-конкретно измерение целта е да се очертаят етапите на формиране и промяна на поредица от значими психични конструкти, участващи в регулацията на поведението, като социален резонанс, доминантност, саморегулация, настроение, характерологичен статус и социална потентност. За решаване са поставени следните задачи:

- оценка на степента, в която са сформирани посочените конструкти към края на ранната училищна възраст;

- разкриване на особеностите на тяхната възрастова динамика;

- открояване на релацията между тяхното съзряване и социалното вграждане на децата;

- очертаване на значението им за адекватността на социалната функция на децата в тази възраст;

- разкриване на зависимостта между незрелостта на изследваните конструкти и девиациите в поведението на изследваните деца.

Посочените задачи корелират с целите и задачите на проведеното цялостно изследване, поради което ще ползвам получените резултати като допълваща и контролна информация.

2. Методи и предмет на изследването

За измерването на посочените параметри и решаването на поставени-

те задачи е използвана апробирана методика от типа на програмирано интервю, съдържаща 40 биполярни твърдения. Оценката за всяко от тях е седембална и се извършва от самите изследвани. Методиката е известна като Gieben (Гийсен)-тест и е разработена в клинични условия в Германия. Апробирана е у нас от няколко автори върху различни клинични групи и здрави лица. Най-представителни резултати публикува А. Кокошкарлова (1978), а на същата база авторката стандартизира теста за българската популация от 18 до 60 години. Тестът съдържа шест основни скали, които могат да се опишат съдържателно така:

– скала „социален резонанс“ (позитивен-негативен) отразява свойствата на личността и характеристики на поведението, които корелират с нейната социална претест или отхвърляне. Както отбелязва А. Кокошкарлова (1984), социалният резонанс е „начинът, по който индивидът се пласира на социалната сцена – в полюсите на гратифицирането (благодарното приемане) или на фрустрацията“¹. Позитивният социален резонанс съдържа представите на личността за постигнатото от нея признание и зачитането в микро- и макросредата, за личния чар, привлекателност и обаяние, за възможностите да се печелят симпатии. На противоположния полюс стои неприемането или отхвърлянето на лицето в социума.

– втората скала отразява континуума от явления между полюсите доминантност и подчиненост. Самооценката на изследваните за степента на собствената авторитарност предполага фиксацията на качествата като агресивна готовност (конструктивна агресивност), своенравственост и стремеж към надмощие или отстъпчивост, покорност, търпеливост и стремеж към приспособяване.

– скалата интрапсихичен контрол описва двата крайни типа – свръхконтролируем и с понижен самоконтрол. В методиката този биполярен модел се отнася към разкриване на релациите пестеливост – разточителност, педантичност – разпиляност, истинност – фантазийност и отговорност – стремеж към комфорт.

– четвъртата скала позволява да се оцени преобладаващото или основното настроение в рамките на дименсията депресивност – хипоманиакалност. В клиничните белези на депресивния тип са открити качествата потиснатост, повишена интроспекция, страховитост, сдържаност, самокритичност и трудности в адаптацията. На другия край на скалата се разполагат проявите на еуфории, перманентно ведро настроение, често неадекватно на ситуацията.

– в следващата скала се открояват личностни качества, обуславящи възможностите за контакти и

о б щ у в а н е. Тя измерва степента на готовност за общуване и поляризира отворения и затворения в тази сфера личностен тип. Нагласите на доверчивия и отворен тип предполагат отзивчивост, откритост, изявеност на чувствата, жертвоготовност и др. Недоверчивият тип, напротив, демонстрира неспособност за контакти и общуване, затвореност в себе си, дистанциране, отчуждение и предполага в краен вариант аутистично-шизоидно разстройство на личността.

– скалата социална потентност изследва същите явления, но от друга гледна точка. Фиксирайки двата полярни типа социално потентен и социално импотентен, тази скала разкрива способността на индивида за формиране на трайни и чувствено ангажирани контакти (любов, обич), за стабилност на хетеросексуалните очаквания и връзки, за доверие в собствените творчески възможности и за активност на конкуриращото поведение или обратно.

Гийсен-тест се прилага в индивидуално и групово тестване и тук е осъществен вторият вариант. Условиата, на които следва да отговарят опитните лица, са да притежават над IQ 80 и да са над 15–16 години. Второто условие на процедурата не е спазено, като са изследвани учаци се от 11 до 18-годишна възраст, но са взети предварителни мерки за недопускане на артефакти. Между тях преди

всичко са предварителните беседи по тестовото съдържание и решаването на обучаващи примери. На второ място бе взетото предвид обстоятелство, че самооценката на по-рано изследвани 11–12-год. лица е вече добре оформена, а Гийсен-тест е самооценъчна методика. На изучаваните лица е давана оригиналната форма, която облекчава тяхната работа и цялото изследване.

3. Обект на изследването и методи за анализ на резултатите

Обект на изследването не е ограничен в рамките на една популация или мономерна извадка. Тестирани са няколко отделни групи лица, свързани в определен социален контекст. Те са следните:

– най-голямата извадка е тази на учениците на възраст между 11 и 18 години (общо 463 опитни лица). Освен по пол, учениците са диференцирани и в няколко възрастови групи;

– втората група изследвани включва 168 жени и 45 мъже – учители, задочници по специалностите НУП и ПУП във ВТУ, като се търси релация между резултатите на учителите и учениците;

– третата група опитни лица е съставена от 68 момчета и 57 момичета с девиантно поведение, обучаващи се в ТВУ или ДДЮ на възраст до 12 години. Подборът на лицата от цялата извадка е случаен, а самото тестване е проведено в 14 училища (общо-

образователен тип), 4 дома-интернати и във ВТУ.

Методите за анализ на получените резултати са предимно статистически. Изчислени и диференцирани са средноаритметичните резултати по пол и възраст. Това се отнася до данните по всяка скала и за методиката като цяло. Изведени са средноквадратичните отклонения в данните по трите групи изследвани. Намерени са значенията на корелациите между скалите на Гийсен-тест за всяка от тези групи, както и вътре в тях върху базата на възрастови и полови диференциации.

4. Анализ и интерпретация на резултатите

Като цяло получените от нас резултати не излизат извън рамките на установените за българската популация нормативи. Значителна част от тях попадат в интервала на онези оценъчни значения, които сочат централната тенденция или се намират в ин-

тервала между $\pm \sigma$ на \bar{x} . Това, на пръв поглед, свидетелства за сравнителната еднородност на изследваните лица във всяка от трите групи, а подобно допускане би попречило на по-нататъшното диференциране на същите. Внимателният анализ на резултатите обаче показва, че дори в рамките на тази относителна изоморфност на извадките се наблюдават и доста съществени различия между тях. Освен това самото сходство на резултатите е доказателство за приблизително еднаквото ниво на социализация на опитните лица, поне в измерваните от нас параметри. Предварителното очакване и нагласа за много съществени различия не се оправда. Сравняването на средноаритметичните величини (\bar{x}) за всяка от извадките по отделните скали и общо за всички скали (\bar{x} -общо) действително не очертава много случаи на съществени различия между групите. Все пак, както личи от табл. 1, такива различия се наблюдават по скали № 1 и № 6.

Табл. 1
Средни аритметични величина за целите извадки (x)

Скала № / група	I	II	III	IV	V	VI	Общо средно
ученици	27,8	24,2	24,4	23,7	20,7	17,9	23,9
ученици ТВУ	24,6	24,5	24,2	23,8	21,4	22,8	23,5
учители	29,3	24,2	24,4	23,7	20,7	20,0	23,7

В резултатите от първата скала (социален резонанс) са налице много съществени различия между трите извадки ($P=0, 1$). Най-позитивен е социалния резонанс при учителите, което е свидетелство за тяхната висока социабилност и приетост в социалната среда. Макар и в рамките на ниската „норма“, резултатите на учениците от ТВУ подчертават трудности в интеракциите и пласирането в средата, а това е обективно явление. Навярно това е една от причините за отчуждаването на девиантните от естествената социална среда или негово значимо следствие. В шеста скала съществените различия между групите ($P=0, 5$) са подчертани от твърде високите значения на учениците от ТВУ и ниските значения на \bar{x} при останалите ученици. Очевидно (наблюдава се обективно) тези резултати сочат, че девиантни-

те са по-затворени за обществено влияние, което им пречи да формират трайни чувствено ангажирани контакти и доверие към себе си. Слабата активност на конкуриращото поведение се дължи на по-ограничени творчески възможности или на слаб интерес към творческата изява. При учителите точно тази характеристика стимулира високата социална потентност и конкуриращото поведение, а това е характерно и за масовите ученици.

По останалите скали общите средни резултати са много сходни. Не така изглеждат релациите обаче, когато данните се диференцират и по полов признак вътре в извадката. Както личи от табл. 2, между изследваните мъже и жени съществуват определени различия, които в отделни скали са много съществени.

Табл. 2
Диференцирани по полов признак резултати

Скала № / група	Признак	I	II	III	IV	V	VI	Общо средно
ученици	мъже	27,3	24,4	24,0	23,2	21,2	17,9	23,0
	жени	28,3	24,0	24,7	24,2	20,1	17,8	23,2
ученици ТВУ	мъже	24,3	26,2	22,9	24,8	19,7	22,2	23,4
	жени	24,9	22,9	25,5	22,8	23,1	23,6	23,8
учители	мъже	30,1	27,2	27,0	21,7	18,0	20,0	24,0
	жени	28,5	26,9	29,5	25,1	20,2	20,1	25,0

От приведените данни добре личат различията между групите по по-

лов признак. Докато учителите при- тежават висока социална приетост и

доминантност, учителките са с по-висок самоконтрол, преобладаващо добро настроение, по-висока контактност и социабилност. При учениците от масовото училище половите различия не са отчетливи, но момчетата доминират в сферите на позитивния социален резонанс, самоконтрола, настроението и са близко до оценките на момчетата по доминантност и социална потентност. В групата на девиантните различията между половете по три от скалите са много съществени – мъжете са с много висока доминантност и добро настроение, а момчетата ги превъзходат в самоконтрола, интровертността и социабилността. Тези данни обективизират диференцирането на възпитателното въздействие по полов и възрастов признак.

Особено показателно за процеса на социализация при децата са резул-

татите от диференцираното изследване на възрастовите групи. Това се отнася за групата на учащите се от масовото училище, в която има шест възрастови извадки – от пети до десети клас – представляващи репрезентативно популацията. Данните сочат, че във възрастовата група на единадесетгодишните не се наблюдават резки отклонения от „нормативните“ резултати за страната (А. Кокошкарора, 1984), но значенията им са доста по-ниски от тези на цялата популация и на учителите. Съвкупността от оценките по използваната от нас експериментално методика недвусмислено сочи определена степен на социалнопсихично развитие на 10–11-годишните, която е значително по-ниска от нивото на десетокласниците и учителите. Посочените различия личат добре в табл. 3.

Табл. 3
Възрастови различия по Гийсен-тест

Скала № група	Признак	I	II	III	IV	V	VI	Общо средно
V клас	мъже	27,8	24,8	25,3	22,2	21,4	18,7	23,4
	жени	28,6	24,5	25,7	23,7	21,4	18,7	23,8
X клас	мъже	27,0	23,4	22,9	24,4	18,5	15,7	22,0
	жени	26,6	24,9	25,8	25,8	19,8	16,1	23,2
ученици ТВУ	мъже	24,6	26,2	22,9	24,8	19,7	22,2	23,4
	жени	24,9	22,9	25,5	22,8	23,1	23,6	23,8
учители	мъже	30,1	27,2	27,0	21,7	18,0	20,0	24,0
	жени	28,5	26,9	29,5	25,1	20,2	20,1	25,0

Ако сравняваме общите средни резултати в групите ще отбележим тяхното сходство или липсата на статистически значими различия. По отделните скали обаче данните получават различен смисъл и значение.

В скалата „социален резонанс“ петокласниците имат по-високо самочувствие заради своята приетост в средата и своя авторитет. Резултатите са по-високи от тези на десетокласниците и значително по-ниски от аналогичните данни на учителите. Може да се предположи, че именно комфортът и близката среда, приемането и зачитането на индивида е една от основните предпоставки за адекватно социализиране на нормално развиващите се ученици. Точно тази социална опора липсва на преобладаващата част от девиантните и този недостиг предизвиква поява на депривация и отчуждение.

Скалата „доминантност“ и нейните резултати показват един от възможните варианти на просоциалното развитие. Още в края на периода (към 10–11-годишна възраст) нагласите за доминиране, демонстрация на своенравност и надмощие са овладени и регулирани във висока степен, а умерената комформност и пластичност на поведението осигуряват на подрастващите добър прием в близката среда. В тази възраст самоутвърждаването и свързаната с него по-висока степен на инструментална агресивност и доминантност са все още далеч от развитието на тези конст-

рукти при възрастните.

Високата корелация на данните по скалите „доминантност“ и „самоконтрол“ подсказва, че към края на четвърти и началото на пети клас у учениците в основни линии е изградена базата на интрапсихичния контрол и на позитивната саморегулация. Самоконтролът се изразява в съобразяване с изискванията за ред, спазване на поетите задължения, придържане към истинността и умерената пестеливост. По резултатите от тази скала единадесетгодишните значително превъзхождат девиантните си връстници и това е една от съществените разлики между групите.

При умереност на настроението (скала „настроение“), петокласниците показват най-висока готовност за общуване от всички изследвани групи. Очевидно качества като откритост, отзивчивост, доверие, изявеност на чувствата и т. н. лежат в основата на готовността за общуване и осигуряват комфорт в социалната среда. Слабата сформираност на тези качества, както личи от резултатите на девиантните, е една от основните пречки за просоциално и адекватно общуване и причина за изграждане на недоверчив и отчужден тип личност.

Докато скалата „общуване“ отразява най-общите нагласи за социални контакти, последната скала на Гийсен-тест измерва социалната потенциалност на индивида, но в сферата на близките, трайни и чувствено ангажирани контакти и хетеросексуал-

ни връзки. Не е никак учудващо, че по тази скала резултатите на изследваните петокласници са ниски в сравнение с останалите опитни лица. Практиката и теоретичните изследвания показват, че сферата на социалната потентност се развива и разширява доста по-късно и обикновено след пубертета. Резултатите в групата на десетокласниците свидетелстват за отслабване на социалната потентност, което се дължи на обстоятелството, че това е времето на първите по-сериозни връзки и отношения между учениците (особено сексуални връзки), поради което липсва значим опит. Девиантните лица показват значително по-висока потентност на социалните връзки (дори по-висока от тези на възрастните), но тяхното качество невинаги има про-

социален характер.

Резултатите от изследването с Гийсен-тест могат да се интерпретират много широко както в психологически, така и в педагогически аспект, но това е първият наш опит в анализа на тази сфера, поради което ще се ограничим само в обсъдените тук данни. Даже и в този си доста фрагментиран вид анализите сочат интересни социалнопсихични явления във възрастта между 10 и 11 години, които очертават края на един и началото на друг етап в процеса на социализация на подрастващите. Несъмнено е обаче, че подобни данни биха могли да обслужват педагогическото въздействие върху учениците в тази възрастова група и да му придават целенасочен социалнопозитивен характер.

БЕЛЕЖКИ

¹ К о к о ш к а р о в а, А. Психологично изследване на личността в клиничната практика. С., 1984, с. 134.